

Telesnosť a znakovosť

Peter Zajac

Na začiatku môjho uvažovania o vzťahu medzi telesnosťou a znakovosťou stála kniha Estetika performatívneho. Erika Fischer-Lichte v nej hneď na začiatku opisuje pamätný zážitok, ktorý sa odohral 24. októbra v Galérii Krinzinger v Innsbrucu: „Juhoslovanská umelkyňa Marina Abramovič tu prezentovala svoju performanciu *Lips of Thomas*. Performancia sa začala tým, že umelkyňa sa úplne zbavila šatstva. Potom šla k zadnej stene galérie a priplla na ňu svoju fotografiu, ktorú zarámovala päťcípou hviezdou. Odtiaľ prešla k stolu pri stene, prikrytom bielym obrusom, na ktorom bola fľaša červeného vína, pohár medu, krištálový pohárik, strieborná lyžička a bič[...] pohár sa pomaly vyprázdňoval, až kým nezjedla celé kilo medu, [...] potom rozbila pohár pravou rukou. Ruka začala krváčať. Abramovič vstala a šla k stene, na ktorej bola upevnená jej fotografia. Chrbtom k stene a čelom k divákovi si vyrezala žiletkou do brucha päťcípú hviezdou. Vytryskla krv. Potom vzala bič,

klakla si pod svoj obraz chrbtom k publiku a celou silou sa bičovala. Na chrbte sa vytvorili krvavé pásy. Následne si lahla so široko rozťahnutými rukami na kríž z ľadových kvádrov [...] Niekoľkí diváci neznesli jej utrpenie, vybehli k ľadovým kvádrov, uchopili umelkyňu, sňali ju z kríža a odniesli preč. Tým performanciu ukončili.“¹

Performancia vytvorila podľa Eriky Fischer-Lichte novú situáciu, v ktorej bolo treba nanovo určiť dve relácie, ktoré zakladajú každú hermeneutickú a semiotickú estetiku: po prvé vzťah medzi subjektom a objektom, pozorovateľom a pozorovaným a po druhé vzťah medzi telesnosťou, materiálnosťou a znakovosťou prvkov, medzi signifikantom a signifikátom. V konečnom dôsledku postavila E. Fischer-Lichte proti sebe semiotickú povahu diela a nesemiotickú udalosť performancie a špeciálne pri divadle vyzdvihla performatívny charakter *prezencie* oproti deiktickostiostenzie.² Toto ináč zaujímavé uvažovanie má je-

den háčik. Vždy totiž kladie otázku, ako ináč než re-prezentáciou, t.j. semioticky možno vôbec uchopiť, evidovať a mediálne uchovať telesnú prezenciu a jej performanciu.

V každom prípade však E. Fischer-Lichte pomenovala vo svojej úvahe aktuálne estetické otázky existencie či bytia, jeho telesnosti a vnímania. Charakterizujú ich práve také pojmy ako performancia, udalosť, prezencia, nálada, atmosféra, ktoré používa celá línia estetikov, uvažujúca o estetike vnímania.

2.

Dvadsiatemu storočiu dominovalo štrukturalistické uvažovanie, ktoré v striktnej podobe sformuloval Claude Lévi-Strauss v poslednom veľkom rozhovore z roka 1989: „... myslitelia ako Locke a Descartes zistili, že svet farieb, pachov, tónov je zradný, lebo klame naše zmysly“.³ Štrukturalizmus bol v tomto zmysle neskorým výhonkom racionality karteziánskeho modelu sveta, založeného na dichotomickom uvažovaní v binárnych opozíciách. V radikálnej podobe vytesnil z vedeckého poznania celú oblasť zmyslového vnímania a emocionality, lebo podľa Léviho-Straussa „klame naše zmysly“. Myslenie v binárnych protikladoch, založených na opozícii *bud-alebo* okrem toho vylúčilo zo svojho poľa uvažovanie v diferenciách, založených na interferenciách, vyznačených na modálnych škálach, vychádzajúcich zo vzťahu *aj-aj*, pri ktorom ide o viac alebo menej toho istého.⁴

Hans Ulrich Gumbrecht opisuje v úvahe *Mimo zmyslu. Stanoviská a pojmy v pohybe*,⁵ ako ťažko bolo prekročiť tabu, zakazujúce používať >nehermeneutický<, >substanciálny< jazyk. Ako iniciátora substanciálneho uvažovania o prezencii uvádza potom Martina Heideggera a jeho ontologic-

ky ukotvený pojem „bytie“ (*Sein*), orientovaný na existenciu, z čoho potom vyvodzuje pojmy existenciálny a existenciál. Gumbrecht následne skúma epifanický pojem „rozkoš prezencie“ Jeana-Luca Nancyho, pochádzajúci z tradície stredovekej mystiky a jej motívu extrémnej časovosti, a následne pojmy znenazdanie (*Plötzlichkeit*) Karla Heina Bohrera a „vlastné prezencie“ u Georga Steinera, ktorý venuje pozornosť *prieniku* medzi vrstvami zmyslu a vrstvami substanciálnej prezencie v umeleckom diele, a napokon interferenčnej estetike Martina Seela, založenej na *prielome do udalosti*. V podstate ide vždy o záchvevy či zážehy, letmé, prchavé, efemérne javy, nuansy, latencie, stopy, slepé škvry, o prechody medzi nevedomím a vedomím, medzire-prezentáciou emócií, citov a mysle, o ladenia (*Stimmungen*) a atmosféry. Ako píše David E. Wellbery, ladenia „sú modmi, v ktorých sa heideggerovsky sprístupňuje spôsob tu-bytia (existencie, súčasnosti, života). Povedané dnešným jazykom: „...ladenia majú kognitívny charakter, sprostredkujú pravdu.“⁶

Túto Wellberého formuláciu pokladám za kľúčovú z niekoľkých dôvodov. Predovšetkým spája problém kognitívnosti s otázkou existencie, a to bez toho, aby ju nevyhnutne stotožnil s existencializmom či existencializmom. Práve v tomto zmysle ju potom chápe ako *otázku bytia a pravdy*. A čo je možno ešte dôležitejšie, Wellbery nestotožňuje kognitívnosť (ako sa to často stáva) len s emocionálnosťou, ale aj s myslením, čo zodpovedá Damasiovej kognitívnej triáde emocionálnosť - pocit - myseľ.

3.

Z druhej strany možno pristúpiť k problému z perspektívy filozofie vnímania Mauricea Merleau-Pontyho. Najlepšie

je pritom vrátiť sa k jeho formuláciám zo skorého obdobia, ktoré sú dnes prístupné v českých prekladoch⁷ a obsahujú formulácie v pôvodnej, otvorenej podobe. Merleau-Ponty objavuje predovšetkým „vnímanie vlastného tela“. Je to zaujímavé aj preto, že ešte o polstoročie neskôr si Hans Ulrich Gumbrecht trúfne len na formuláciu o prezencii ako svete, prítomnom v *dosahu tela*. Formulácia Merleau-Pontyho však situuje vnímanie do priestoru vlastného tela: vnímame telom a vnímame telo. Kľúčovou sa potom stáva otázka povahy vnímania. Merleau-Ponty formuluje predovšetkým otázku vzťahu medzi vnímaným svetom a racionalitou: „Vnímaný svet sa tak ukazuje ako základ, ktorý vždy predpokladá každá racionalita, každá hodnota a každá existencia. Konceptia tohto druhu nemá za následok deštrukciu racionality, ani absolútna. Usiluje sa len, aby zostúpili na zem.“⁸ V tomto zmysle pomenúva Merleau-Ponty aj vzťah medzi vnímaním a myslením: „Akonáhle prijímame názor, že zmyslovość je uzavretá do seba a hľadáme spojenie s pravdou a s druhými až na úrovni rozumu, zbaveného telesnosti, nieto už veľmi v čo dúfať.“⁹ Kľúčovou je však zrejme jeho odpoveď na námietku, že sa vracia k nerefektovanosti a vzdáva sa reflexie. Merleau-Ponty odpovedá: „Áno, znovu objavujeme nerefektovanosť, ale nerefektovanosť, ku ktorej sa vraciame, nie je to nerefektovanosť, ktorá predchádza filozofii alebo reflexii. Ide o nerefektovanosť, ktorú možno pochopiť a vydobyť na základe reflexie. Ak ponecháme vnímanie samo na seba, zabúda na seba a nevie, čo dosahuje.“¹⁰

Podstatné je, ako Merleau-Ponty chápe vzťah medzi vnímaním a vedou a vnímaním a umením: „Keď som pred chvíľou tvrdil, že moderné myslenie a umenie rehabilitujú vnímanie a vnímaný svet, nemal

som tým prirodzene na mysli, že popierajú hodnotu vedy, či už ako nástroja technického vývoja, alebo ako školy presnosti a pravdivosti [...] Ak sa podarilo ukázať, že umelecké diela treba vnímať, potom sa filozofia vnímania zbavuje všetkých nedorozumení, z ktorých by mohli vzniknúť námietky. Vnímaný svet nie je len súhrnom prirodzených vecí, sú to aj obrazy, hudobné skladby, knihy, skrátka všetko, čomu Nemci hovoria „kultúrny svet“.“¹¹

Merleau-Ponty predbehol dobu o takmer polstoročie. Predovšetkým prekročil tieň descartovskej filozofickej tradície, na ktorú nadväzoval ešte štrukturalizmus, pre ktorú bolo „vnímanie len počiatkom ešte celkom neujasnenej vedy“. Po ňom to urobil až neurobiológ Antonio R. Damasio o štyridsať rokov neskôr. Okrem toho obnovil kognitívny význam vnímania, ktorý ešte o štyridsať rokov neskôr Claude Lévi-Strauss striktno odmietol. Vedno s Heideggerom zdôraznil ontologický, existenciálny ráz filozofického a estetického uvažovania. A napokon stanovil vzťah medzi vnímaním a reflexiou a vyhol sa tak neskorším úvahám o nesemiotickosti telesnosti a performancie (Fischer-Lichte), či prezencie (Gumbrecht). Ako totiž ukázali neskoršie výskumy A. R. Damasia a jeho skupiny, emocionálne, telesné vnímanie, vnímanie telom a vnímanie tela interferuje prostredníctvom pocitov s myslením.

4.

Základná hypotéza Damasiovho uvažovania spočíva v konštatovaní, že rozum je v ustavičnej interferencii (výmene) s pocitmi, a to umožňuje diferencovanú schopnosť rozhodovania, a že najvyššie duchovné schopnosti ako myslenie, vedomie, rozhodovanie alebo morálne správanie je neoddeliteľne spojené so stavbou a spôsobom

práce tela, ktoré je ich základnou referenciou. Organizmus, ktorý predstavuje ľudský mozog a materiálne telo, pritom stojí vo vzájomnom pôsobení s prostredím - vzťah neurčuje samotné telo ani samotný mozog.¹² Damasio vo svojich úvahách pokračuje descartovský dualizmus tela a ducha: „Pocity vyznačujú určité aspekty situácie alebo určité udalosti.“¹³ Princiipiálne vymedzuje emócie a pocity. Emócie opisuje ako zmeny, odohrávajúce sa v tele, či v mozgu a pocity ako vnímanie týchto telesných zmien. Rozlišuje „vlastné“, primárne emócie, vyznačené pojmami radosť, smútok, strach, hnev, prekvapenie a hnus a sekundárne emócie so sociálnymi komponentami ako vina, súcit, hrdosť, žiarlivosť, závisť, vďačnosť, opovrhovanie, ktoré sa utvárajú v neprítomnosti jazyka alebo organizovanej kultúry.¹⁴ Emócie v pozadí tvoria podľa neho odhad telesného rozpoloženia.

Pocity sú potom podľa Damasia mentálne skúsenosti alebo vnímanie toho, ako sa telo správa, aké zmeny v ňom práve prebiehajú. Pocit je vedomým zažitím emócií.¹⁵ Emocionálne stavy tela sú telesne vnímané, vyznačené *somatickými markermi* v somatosenzorických oblastiach mozgu. Somatické markery umožňujú organizmu používať „skrytý, nevedomý mechanizmus rozhodovania“¹⁶ a sú vyznačeniami reprezentácií emócií a pocitov v mozgu. V tomto zmysle majú modálnu semiotickú povahu.

Damasio označuje pocity ako vnímanie reprezentácie v mozgu. Telesné javy môžu byť vnímané napríklad ako tlkot srdca, návaly tepla, sčervenenie či pot. Zvýšenú produkciu potu pri emocionálnej aktivizácii mozgových areálov možno pritom spoľahlivo merať, vyznačiť somatickými markermi (ukazovateľmi). Ide pritom o interferencie emócií, pocitov a mysle. Ak pla-

tí tvrdenie Charlesa Sandersa Peircea, že procesy nášho vnímania sú determinované symptomatickými reláciami, potom možno hovoriť vo vzťahu emócií, pocitov a mysle o interferenčných zmiešaných znakoch (*mixed signs*), ktoré svojou povahou indícií či stôp otvárajú dvere k modálnej semiotike.¹⁷

5.

S pojmom rozpoloženia pracuje aj Gernot Böhme vo svojej estetike vnímania, ktorou sa vracia k pôvodnej *aistetike*¹⁸ alebo estetike vnímania. Ako základnú udalosť vnímania chápe pociťovanie prítomnosti. Böhme používa ako základný Heideggerov pojem rozpoloženia. Odvodzuje ho od toho, ako sa mení subjekt pri vstupe do nejakého prostredia a ako sa zároveň mení samotné prostredie. Z toho potom vyvodzuje pojem atmosféry ako výrazu vzťahu medzi subjektom a prostredím.

G. Böhme sa pohybuje v rovnakom priestore uvažovania ako Hans Ulrich Gumbrecht, a to aj napriek tomu, že jeho estetiku vnímania podrobil David E. Wellbery kritike v dvoch bodoch. Vzhľadom na estetickú tradíciu pojmu *Stimmung* (ladenie) pokladá jeho zavádzanie pojmu atmosféra za prejav neznalosti sémantickej tradície pojmov. Podstatnejšia výhrada však spočíva v tvrdení, že svojimi emfázami a heideggerovskými názvukmi sa Böhme pokúša len zastrieť „deskriptívnu bezmocnosť“.¹⁹

6.

Toto je reálny problém súčasnej estetiky. Vďaka Karlovi Bühlerovi, Janovi Mukačovskému, Romanovi Jakobsonovi či Františkovi Mikovi vychádza z dobre vypracovaného kategoriálneho komunikačno-semiotického systému a vďaka postštrukturalizmu má jasnú predstavu o vzťahu referen-

ciality a sebareferenciality. Takmer úplne jej však chýbajú nástroje na skúmanie modálnych semiotických procesov, nevychádzajúcich z racionálnych dichotómií buď-alebo, ale zo škálovania diferencií vnímania, pohybujúcich sa na škále vzťahov aj-aj. Spôsobilo to práve vytesňovanie vnímania, emócií a pocitov ako kognitívne *nespolahlivých* zo semiotického uvažovania.

Súčasný výskum modálneho škálovania vnímania však už nie je celkom *deskriptívne bezmocný*. Ide v ňom o intencionálny vzťah medzi telesnými a vzťahovými zmenami²⁰, dnes už pomerne dobre opísaný pri jednotlivých zmysloch. Škálu základných emócií opísal Jesse J. Prinz.²¹ Ich súvislosť s Damasiovým uvažovaním je pritom zrejmä. Rozdelil ich do základných skupín strachu, smútku, hnevu, radosti, bližšie neurčiteľných emócií a spevu (sic!). Identifikoval kategórie ako radosť, láska, dôvera, submisívnosť, strach, úcta, rešpekt, prekvapenie, nesúhlas, výčitky svedomia, hnus, opovrhnutie, hnev, agresivita, anticípacia, optimizmus a rozlíšil emócie podľa nízkého a vysokého vzrušenia a pozitívnej a negatívnej valencie: potešenie, spokojnosť, šťastie, veselosť, radosť, pokojnosť, nevzrušenosť, ospalosť, unavenosť, unudenosť, smútok, nešťastie, utrápenosť, vystrašenosť, rozrušenosť, otrávenosť, nahnevanosť, bojzľivosť, vylakanosť, vyplašenosť. Aj keď ide len o skusmé a nie vždy jasne zdôvoditeľné škálovanie, dáva pomerne spoľahlivý základ pri estetickkej evidencii.

Spoľahlivé rozlišovanie a škálovanie existuje však vďaka hudobnej tradícii aj pri zvuku. Podobne je to aj pri zraku, osobitne pri kvalifikácii farebných škál.²² Potenciálnym žriedlom pri hmata (dotyku) a čuchu²³ je klinický výskum. Prvé pokusy existujú pri opise zmyslu pre rovnováhu a

vymedzení jej estetickej funkcie.²⁴ Rozlahlá je oblasť synestézií, súčinnosti a náhrady jedného zmyslu druhým a skúmania jej estetickej funkcie.

Výskum modálneho škálovania a jeho somatických markerov je zatiaľ len na začiatku. Nemá systematickú povahu a medzi jednotlivými čiastkovými výskumami a oblasťami neexistuje zatiaľ nijaká previazanosť. Je to aj dôsledok filozofického a estetického tabuizovania problémov vnímania v dvadsiatom storočí. Som si však istý, že súčasná situácia otvára veľký priestor pre oblasť modálnej semiotiky, ku ktorej sme si ešte len pootvorili dvierka.

Poznámky:

1. Fischer-Lichte, Erika: *Ästhetik des Performativen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, s. 9-10.
2. Tu by bolo možné ďalej rozlíšiť prezenciu, ukazovanie a poukazovanie, pričom práve ukazovanie tvorí kľzavý prechod medzi prezenciou a poukazovaním. O performatívnej povahe divadla a rituálov, o ktorej píše aj E. Fischer-Lichte, uvažuje v dneš už štandardnej knihe *Performancia: teórie, praktiky, rituály* Richard Schechner (Bratislava, Divadelný ústav, 2009). Hans Ulrich Gumbrecht vytvára dokonca protiklad *kultúry prezencie a kultúry zmyslu*, aj keď píše, že nie je absolútny, lebo všetky kultúry obsahujú prvky prezencie aj zmyslu, ale vyznačuje v jednotlivých kultúrach isté dominancie, in: *Diesseits der Hermeneutik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, s. 100.
3. Lévi-Strauss, Claude: *Der Mensch ist eine optische Täuschung*, in: FAZ, 5. november 2009, Nr. 257, s. 32, pôvodne vysielané ako rozhlasový rozhovor s Jürgom Altwegom v roku 1989.

4. Postštrukturalizmus bol z tohto hľadiska subverziou, ale nie popretím štrukturalizmu.
5. Gumbrecht, Hans Ulrich: c. d., s. 70 a n.
6. Wellbery, David, E.: "Stimmung," in: *HISTORISCHES WÖRTERBUCH ÄSTHETISCHER GRUNDBEGRIFFE*, hg. Karlheinz Barck et al., Bd. 5 (Stuttgart/Weimar: Metzler, 2003), s. 703-33, tu s. 726).
7. Merleau-Ponty, Maurice: Primát vnímání a jeho filosofické důsledky. Praha, Univerzita Karlova, Filosofická fakulta, vita intellectiva, 2011, jednotlivé štúdie pochádzajú z rokov 1933, 1934 a 1946 a Merleau-Ponty, Maurice: Svět vnímání. Praha, Oikoymenh, 2008, pôvodne 1948.
8. Merleau-Ponty, M.: Primát vnímání a jeho filosofické důsledky. Praha, Univerzita Karlova, Filosofická fakulta, vita intellectiva, 2011, s. 36.
9. Merleau-Ponty: c.d., s. 56.
10. Merleau-Ponty: c.d., s. 45-46.
11. Merleau-Ponty, Maurice: *Svět vnímání*. Praha, Oikoymenh, 2008, s. 12 a s. 67.
12. Damasio, R. Antonio: Descartesů omyl. Emoce, rozum a lidský mozek. Praha, Mladá fronta, 2000. Základné princípy Damasiovho uvažovania o somatických markeroch zhrnula Nicole Mackowiak, in: *Der Körper als Referenzobjekt - der somatische Marker von Antonio Damasio*, Insitut für Slawistik, Philosophische Fakultät II., Humboldt-Universität zu Berlin, WS 2010/11.
13. Damasio, R. Antonio: .c.d, s. 7 a n.
14. Stamm, Isabell: *Zwischen Neurobiologie und Sozialethik*. Oldenburg, Bis-Verlag der Carl von Ossietzky Universiät, 2007, s. 114.
15. Damasio, R. Antonio: *Der Spinoza Effekt*. Wie Gefühle unser Leben bestimmen. Berlin, List-Taschenbuch Verlag, 2006, s. 133.
16. Damasio, R., Antonio: .c.d., s. 293.
17. Wirth, Uwe: Zwischen genuiner und degenerierter Indexikalität: Eine Peircesche Perspektive auf Derridas und Freuds Spurbegriff, in: Krämer, Sybille, Kogge, Werner und Grube, Gernot (Hrsg.): *Spur*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2007, s. 55-81, tu s. 58-59.
18. Böhme, Gernot: *Asthetik. Vorlesungen über Ästhetik als allgemeine Wahrnehmungslehre*. München, Wilhelm Fink Verlag, 2001.
19. Wellbery, David, E.: c.d., s. 732.
20. Problému základných vzťahových zmien, ktoré sa objavujú vždy v súvislosti s príslušnými telesnými zmenami sa venoval Juraj Hvorecký v úvahe *Teórie emócií a fikcia*, in: World Literature Studies, Vol. 3 (20), 2011, s. 60.
21. Prinz, Jesse, J.: *Gut Reactions. A Perceptual Theory of Emotion*. Oxford, University Press, 2006, s. 92, s. 145, s. 162.
22. Itten, Johannes: *Die Kunst der Farbe*. Leipzig, Seemann Verlag, 2001.
23. Podľa Klinickej neurológie I. (Ambler, Bednařík, Růžička a kol.) napríklad existujú kvantitatívne testy vône, pričom jeden z nich, „University of Pennsylvania Smell Identification Test“ (UPSIT) rozlišuje 40 rôznych vône.
24. Schönhammer, Rainer (Hrsg.): *Körper, Dinge und Bewegung. Der Gleichgewichtssinn in materieller Kultur und Ästhetik*. Wien, Falcultas Verlag, 2009.